

TRANSCHEGARAVIY EKOLOGIK ZARAR UCHUN JAVOBGARLIK

Maraimov Kamronbek Abduvaxob o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston Milliy universiteti

Huquqiy fanlar kafedrası 3-kurs Yurisprudensiya talabasi

maraimovkomronbek2002@gmail.com

+998949211002

Xujabekov Umidjon Uchkun O'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston Milliy Universiteti

Huquqiy fanlar kafedrası 3-kurs Yurisprudensiya talabasi

umidjonhujabekov@gmail.com

+998979155751

ANNOTATSIYA

Global ekologik boshqaruv tobora ko'proq transchegaraviy ekologik zarar, ya'ni bir davlat hududida yuzaga kelib, boshqa davlatning atrof-muhitiga, resurslariga yoki aholiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan zarar bilan sinovdan o'tmoqda. Bunday zarar ifloslanish, yashash muhitining buzilishi va resurslarning tugashi kabi holatlarni o'z ichiga oladi. Ular milliy chegaralarni kesib o'tadi va ko'pincha zarar ko'rgan davlatlar uchun darhol huquqiy choralar ko'rish imkonini bermaydi.

Ushbu maqola xalqaro huquq doirasida bunday muammolarni hal qilish uchun mavjud huquqiy prinsiplar va vositalarni tahlil qiladi. Tahlilning markazida "no-harm" prinsipi turadi, u davlatlarni o'z yurisdiksiyasi doirasida amalga oshirilayotgan faoliyat boshqa davlatlarga yoki milliy yurisdiksiya tashqarisidagi hududlarga zarar yetkazmasligini ta'minlashga majbur qiladi.

Tadqiqot xalqaro shartnomalar, xalqaro odat huquqi hamda sud va arbitraj organlarining — xususan, Xalqaro sud (ICJ) va Doimiy arbitraj sudining — bu normalarni ishlab chiqish va amalga oshirishdagi rolini ko'rib chiqadi. Yaqinda qabul qilingan sud qarorlari va shartnoma amaliyoti tahlil qilinib, davlatlarni javobgarlikka tortish va ekologik muhofazani ta'minlashda mavjud huquqiy mexanizmlarning samaradorligi baholanadi.

Shuningdek, maqola xalqaro ekologik huquqning tobora ko'proq davlat suverenitetini cheklab borayotganini, ayniqsa umumiy tabiiy resurslar va migratsion turlar bo'yicha kollektiv javobgarlik va ko'p tomonlama hamkorlikni talab qilayotganini muhokama qiladi, ekologik ta'sirni baholash va modellashtirish

texnologiyalari kabi ilmiy yutuqlarning huquqiy jarayonlarga integratsiyasi ko‘rib chiqiladi.

Yakunda, tadqiqot murakkab transchegaraviy ekologik muammolar qarshisida ijro mexanizmlarini kuchaytirish, hamkorlikni rivojlantirish va global javobgarlikni oshirish uchun islohotlar va siyosiy yangiliklarni tavsiya qiladi.

Kalit so‘zlar: *transchegaraviy zarar, ekologik huquq, davlat javobgarligi, xalqaro huquqiy vositalar (choralar), ekologik boshqaruv.*

ABSTRACT

Global environmental governance is increasingly tested by transboundary environmental harm, that is, damage originating within one state’s territory but negatively affecting the environment, resources, or population of another state. Such harm includes pollution, habitat destruction, and resource depletion. These impacts cross national borders and often prevent affected states from taking immediate legal measures.

This article analyzes the existing legal principles and mechanisms within international law to address such challenges. At the core of the analysis lies the “no-harm” principle, which obliges states to ensure that activities within their jurisdiction do not cause damage to other states or to areas beyond national jurisdiction.

The study examines international treaties, customary international law, and the role of judicial and arbitral bodies — particularly the International Court of Justice (ICJ) and the Permanent Court of Arbitration (PCA) — in developing and implementing these norms. Recent case law and treaty practice are reviewed to assess the effectiveness of current legal mechanisms in holding states accountable and ensuring environmental protection.

The article also discusses how international environmental law increasingly limits state sovereignty, especially in relation to shared natural resources and migratory species, requiring collective responsibility and multilateral cooperation. Furthermore, it considers the integration of scientific advances — such as environmental impact assessments and modeling technologies — into legal processes.

In conclusion, the study recommends reforms and policy innovations to strengthen enforcement mechanisms, enhance cooperation, and increase global accountability in the face of complex transboundary environmental challenges.

Keywords: *transboundary harm, environmental law, state responsibility, international legal remedies, environmental governance.*

АННОТАЦИЯ

Глобальное экологическое управление всё чаще испытывается трансграничным экологическим ущербом, то есть вредом, возникающим на территории одного государства и оказывающим негативное воздействие на окружающую среду, ресурсы или население другого государства. Такой ущерб включает загрязнение, разрушение среды обитания и истощение ресурсов. Эти последствия пересекают национальные границы и зачастую лишают пострадавшие государства возможности незамедлительно применять правовые меры.

В данной статье анализируются существующие правовые принципы и механизмы в рамках международного права для решения подобных проблем. В центре анализа находится принцип «не причинять вреда», который обязывает государства обеспечивать, чтобы деятельность в пределах их юрисдикции не наносила ущерба другим государствам или территориям за пределами национальной юрисдикции.

Исследование рассматривает международные договоры, нормы международного обычного права, а также роль судебных и арбитражных органов — в частности, Международного суда (ICJ) и Постоянной палаты третейского суда (PCA) — в разработке и применении этих норм. Анализируются недавние судебные решения и договорная практика для оценки эффективности существующих правовых механизмов в привлечении государств к ответственности и обеспечении экологической защиты.

Кроме того, статья обсуждает, как международное экологическое право всё больше ограничивает государственный суверенитет, особенно в отношении общих природных ресурсов и миграционных видов, требуя коллективной ответственности и многостороннего сотрудничества. Также рассматривается интеграция научных достижений — таких как экологическая экспертиза и технологии моделирования — в правовые процессы.

В заключение исследование предлагает реформы и политические нововведения для усиления механизмов исполнения, развития сотрудничества и повышения глобальной ответственности перед лицом сложных трансграничных экологических вызовов.

Ключевые слова: *трансграничный ущерб, экологическое право, ответственность государств, международные правовые механизмы, экологическое управление.*

KIRISH

Transchegaraviy ekologik zarar — bu bir davlat hududida yuzaga kelib, boshqa davlatning atrof-muhiti, sog‘lig‘i yoki resurslariga salbiy ta‘sir ko‘rsatadigan ekologik zarar. U turli shakllarni o‘z ichiga oladi. Masalan, havo va suvning ifloslanishi, xavfli chiqindilarni eksport qilish, migratsion turlar yashash muhitining buzilishi va h.k. Global o‘zaro bog‘liqlik va sanoatlashuv ortgani sari transchegaraviy ekologik ta‘sirlar ham ko‘paydi. Misol uchun, bir davlatdagi chiqindilar sababli yuzaga kelgan kislota yomg‘iri yoki chegaralardan o‘tuvchi suv resurslarining tugashi, neft to‘kilishi, radioaktiv chiqindilar va havodagi zarrachalar ifloslanishi kabi ekologik muammolar davlat chegarasidan tashqariga chiqib, boshqa davlatlarga zarar keltirishi mumkin, ko‘pincha zarar ko‘rgan davlatlar bunday zararni oldini olish yoki unga javob qaytarish imkoniyatiga ega bo‘lmaydi.

Transchegaraviy zararining huquqiy tartibga solinishi 1972-yilgi **“Stokgolm Deklaratsiyasi”** bilan shakllana boshladi. Ayniqsa, 21-prinsip davlatlarning o‘z resurslari ustidan suveren huquqlarini boshqa davlatlarga zarar yetkazmaslik majburiyati bilan muvozanatlashtirdi. 21-prinsipda davlatlar “o‘z ekologik siyosatiga muvofiq resurslardan foydalanish suveren huquqiga ega”, ammo shu bilan birga “o‘z yurisdiksiyasi yoki nazorati ostidagi faoliyat boshqa davlatlarning atrof-muhitiga zarar yetkazmasligini ta‘minlash majburiyatiga ega” deb belgilangan. [1]

Bu prinsip keyingi deklaratsiyalar va shartnomalar uchun asosiy norma bo‘lib xizmat qildi, masalan, **1992-yildagi Rio Deklaratsiyasi (2-prinsip)**. [2] Shuningdek xalqaro odat huquqining rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

HUQUQIY AHAMIYATI VA MURAKKABLIGI

Transchegaraviy ekologik zarar o‘zining tabiatan turli yurisdiksiyalarni qamrab olishi sababli murakkab huquqiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ko‘pincha zararli faoliyat bir davlat hududida sodir bo‘ladi, ammo uning oqibatlari boshqa davlatda seziladi. Bu esa javobgarlik, ijro va kompensatsiya masalalarini murakkablashtiradi. Ayniqsa, zarar bir nechta manbadan kelib chiqsa yoki sabab bilan oqibat orasidagi sababiy bog‘lanish bilvosita bo‘lsa, zararli harakatni aniq faoliyatga bog‘lash qiyinlashadi.

Ko‘plab hollarda zarar ko‘rgan davlatlar tegishli ma‘lumotlarga kirish imkoniga ega emas yoki huquqiy choralarni ko‘rishda siyosiy to‘siqlarga duch keladi. Bundan tashqari, xalqaro huquqiy vositalar ko‘pincha majburiy ijro mexanizmlariga ega emas, bu esa rioyani ko‘proq ixtiyoriylik, siyosiy bosim yoki obro‘-e‘tibor masalalariga bog‘lab qo‘yadi. Bu huquqiy nomutanosiblik adolatli va samarali kompensatsiya olishda jiddiy to‘siqlar yaratadi.

Ekologik fan va huquqiy talqin o'rtasidagi o'zaro aloqalar muhim ahamiyatga ega: masalan, dalillar standartlari, ekspert xulosalari va ekologik ta'sirni baholash (EIA) jarayonlari transchegaraviy zarar bo'yicha sud ishlarida tobora markaziy rol o'ynamoqda.

Ushbu tadqiqot mavjud huquqiy mexanizmlarning qamrovini o'rganib, ular transchegaraviy ekologik zarar keltiradigan muammolarni hal qilishga qanchalik tayyorligini tahlil qiladi. Shuningdek, huquqiy choralar ilmiy tushunchalar va siyosiy iroda bilan qanday o'zaro ta'sirga kirishini ko'rib chiqadi, hamda global ekologik boshqaruvni yaxshilash uchun islohotlar va innovatsion yondashuvlarni taklif qiladi. Huquqiy doktrinalar, sud amaliyoti, shartnoma majburiyatlari va institutsional mexanizmlarni tanqidiy baholab, ushbu tadqiqot xalqaro ekologik huquqda javobgarlik, hamkorlik va adolatni kuchaytirish bo'yicha davom etayotgan muhokamaga hissa qo'shishni maqsad qiladi.

I.NAZARIY ASOS VA HUQUQIY PRINSIPLAR

Davlat javobgarligi prinsipi. Davlat javobgarligi xalqaro huquqda hisobdorlikning asosiy tayanchi hisoblanadi. Xalqaro huquq komissiyasi(ILC)ning Davlat javobgarligi to'g'risidagi qoidalari(ARSIWA) [3] ga ko'ra, xalqaro majburiyatni buzgan davlat keltirilgan zararni to'liq qoplash majburiyatiga ega:

1-modda: Davlatning har bir xalqaro huquqqa zid harakati xalqaro javobgarlikka olib keladi.

34-modda: To'liq kompensatsiya xalqaro huquqqa zid harakat tufayli yetkazilgan zararni qoplashni o'z ichiga oladi — bu tiklash (restitutsiya), tovon (kompensatsiya) yoki qoniqtirish (satisfaction) shaklida bo'lishi mumkin.

48-modda: Har qanday davlat butun xalqaro hamjamiyatga nisbatan majburiyat buzilgan taqdirda javobgarlikni qo'llash huquqiga ega.

Bu qoidalar ekologik kontekstda bevosita qo'llanadi, ayniqsa davlatning harakatlari umumiy xalqaro hududlarga yoki boshqa davlat hududiga ta'sir qilganda. Buzilish faol harakat (masalan, umumiy daryoga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish) yoki harakatsizlik (masalan, chegaradan o'tuvchi sanoat chiqindilarini tartibga solmaslik) orqali sodir bo'lishi mumkin.

Bu prinsiplar suverenitet mutlaq emasligini, davlatlar boshqa davlatlar va xalqaro hamjamiyatning huquq va manfaatlarini hisobga olib harakat qilishi kerakligini ta'kidlaydi. ARSIWA qoidalari ayniqsa ekologik zarar biologik xilma-xillikka, iqlim barqarorligiga yoki qo'shni hududlardagi aholining sog'lig'i va farovonligiga tahdid solganda ahamiyatlidir. Kompensatsiya majburiyati zarar ko'rgan ekotizimlarni tiklash, bartaraf etish xarajatlarini qoplash yoki zarar ko'rgan

aholiga tovon to‘lashni o‘z ichiga olishi mumkin. So‘nggi sud amaliyotida ekologik zarar davlat javobgarligini yuzaga keltirishi mumkinligi tobora ko‘proq tan olinmoqda, bu esa davlatlardan o‘z yurisdiksiyasi ostidagi faoliyatni faol ravishda tartibga solish va nazorat qilishni talab qiladi.

“No-harm” prinsipi(zarar yetkazmaslik prinsipi) — bu xalqaro odat huquqi prinsipi bo‘lib, u turli xalqaro hujjatlarda kodifikatsiya qilingan. Uning ilk shakllanishi Trail Smelter arbitraji (AQSh va Kanada, 1941) ishida [4] kuzatilgan. Bu ishda Kanadadagi smelter chiqindilari AQShdagi ekinlarga zarar yetkazgan va tribunal Kanadani transchegaraviy zarar oldini olmagan uchun javobgar deb topgan. Trail Smelter Arbitration, 3 R.I.A.A. 1905 (1941): Hech bir davlat o‘z hududidan boshqa davlatga zarar yetkazadigan tarzda foydalanish huquqiga ega emasligi belgilandi. Prinsip keyinchalik 1997-yil Gabčíkovo-Nagymaros ishida [5] mustahkamlandi. Xalqaro sud (ICJ) iqtisodiy rivojlanishni ekologik muhofaza bilan muvofiqlashtirish zarurligini ta’kidladi. Sud ekologik muhofazani barqaror rivojlanishning ajralmas qismi sifatida ko‘rsatib, davlat qarorlarida ekologik omillarni hisobga olish majburiyatini yana bir bor tasdiqladi.

Zarar yetkazmaslik prinsipi suverenitet va xalqaro javobgarlik o‘rtasidagi muvozanatni aks ettiradi. U qat’iy javobgarlik rejimini joriy etmaydi, balki “due diligence” (ehtiyotkorlik) standartini belgilaydi. Davlatlardan kutiladigan narsa — transchegaraviy zarar ehtimolini oldindan ko‘rib, oqilona choralar ko‘rish. Bunga xavfni baholash, tartibga soluvchi choralarni joriy etish va zarur hollarda chegaralararo maslahatlashuvlar kiradi.

Shunga qaramay, prinsipi keng doirada qabul qilingan bo‘lsa-da, uning amaliy qo‘llanishi ko‘pincha dalillar va protsessual to‘siqlar bilan cheklanadi. Masalan, zarar ma’lum bir davlatga tegishli ekanini isbotlash yoki zararni oldindan ko‘rish mumkinligini aniqlash ko‘plab nizolarda bahsli masala bo‘lib qolmoqda. Shunday bo‘lsa-da, bu prinsip xalqaro ekologik huquqda asosiy norma sifatida qolmoqda va tez-tez shartnoma muzokaralarida, sud jarayonlarida va siyosiy muhokamalarda tilga olinadi.

II.EHTIYOTKORLIK VA OLDINI OLIISH MAJBURIYATLARI

Xalqaro ekologik huquqning zamonaviy talqinlari davlatlarga oldini olish majburiyatlarini ham yuklaydi.Ehtiyotkorlik majburiyati (due diligence) davlatlardan o‘z yurisdiksiyasi ostidagi faoliyat bilan bog‘liq ekologik xavflarni oldindan ko‘rish, ularning oldini olish va oqibatlarini yumshatishni talab qiladi. Bu majburiyat natijaga emas, jarayonga yo‘naltirilgan bo‘lib, rioya etish darajasi ko‘rilgan ehtiyot choralarining yetarliligiga qarab baholanadi, natija o‘z-o‘zidan hal qiluvchi omil emas.

Bu majburiyatni Xalqaro sud (ICJ) Pulp Mills ishi (Argentina v. Uruguay, 2010)da [6] tan olgan. Sud Urugvayni umumiy daryoda pulp zavodi qurishdan oldin Argentinani xabardor qilmaslik va maslahatlashmaslik orqali protsessual majburiyatlarni buzgan deb topdi. Sud moddiy ekologik zarar aniqlamagan bo'lsa-da, shaffoflik, oldindan xabardor qilish va ekologik ta'sirni baholash (EIA) ehtiyotkorlik majburiyatining ajralmas qismi ekanini ta'kidladi.

Ehtiyotkorlik majburiyati yumshoq huquq (soft law) [7] hujjatlarida ham aks etgan, masalan, Rio Deklaratsiyasi [2] va BMT Atrof-muhit bo'yicha dasturi (UNEP) Javobgarlik va kompensatsiya bo'yicha qo'llanmalari. [8] Bu hujjatlar barvaqt ogohlantirish tizimlari, jamoatchilik ishtiroki va ma'lumotlarga ochiq kirishni oldini olish majburiyatini amalga oshirish vositasi sifatida targ'ib qiladi. Amaliyotda ehtiyotkorlik davlatlardan ekologik qonunlarni qabul qilish va ijro etishni, malakali institutlarni saqlashni hamda qo'shni davlatlar bilan hamkorlikni talab qiladi. Agar zarar transchegaraviy bo'lsa, davlatlardan monitoring ma'lumotlarini almashish, favqulodda rejalar bo'yicha hamkorlik qilish va xavfli loyihalar yuzasidan maslahatlashish kutiladi. Bunday majburiyatlarni bajarmaslik ularni javobgarlikka tortish va kompensatsiya talablariga duchor qilishi mumkin.

Ekologik jarayonlar haqidagi ilmiy tushunchalar rivojlangan sari ehtiyotkorlik standartlari ham yangilanib borishi zarur. Sudlar va tribunalarda tobora ko'proq ekspert xulosalari, modellashtirish ma'lumotlari va prognoz vositalarini ehtiyotkorlik majburiyatiga rioya etishni baholashda qo'llashga ochiqlik kuzatilmoqda. Bu huquq va fan o'rtasidagi dinamik o'zaro aloqani ko'rsatadi va yangi ekologik haqiqatlarni aks ettiruvchi moslashuvchan huquqiy standartlar zarurligini ta'kidlaydi.

III. ZARAR KO'RGAN DAVLATLAR UCHUN HUQUQIY VOSITALAR

Transchegaraviy ekologik zarar sodir bo'lganda, zarar ko'rgan davlatlar zararni qoplash, javobgarlikni ta'minlash va buzilgan muhitni tiklash uchun turli huquqiy vositalardan foydalanishlari mumkin. Bu vositalar keng ma'noda diplomatik, arbitraj va sud yo'llariga bo'linadi.

Har bir mexanizmning o'ziga xos kuchli va zaif tomonlari mavjud bo'lib, ularning samarali qo'llanishi siyosiy iroda, huquqiy mezonlar, ilmiy dalillar va xalqaro hamkorlikka bog'liq.

Diplomatik vositalar. Diplomatik muzokaralar odatda transchegaraviy ekologik nizolarni hal qilishda davlatlar uchun eng birinchi va eng qulay yo'l hisoblanadi. Bu vositalar o'zining moslashuvchanligi, qarama-qarshilikdan xoli bo'lishi va uzoq muddatli hamkorlikni rivojlantirish imkoniyati bilan ajralib turadi. Ular ayniqsa

rasmiy sud jarayonlari uchun zarur bo'lgan huquqiy mezonlarga erishish qiyin bo'lganda yoki davlatlar keskinlikni oldini olishni istaganda foydali bo'ladi.

Diplomatik vositalarning eng muvaffaqiyatli misollaridan biri — 1960-yil Indus suv resurslari to'g'risidagi shartnoma [9] bo'lib, u Hindiston va Pokiston o'rtasida tuzilgan. Ikki davlat o'rtasida bir necha marta harbiy mojarolar va siyosiy keskinliklar yuz berganiga qaramay, shartnoma vaqt sinovidan o'tib kelmoqda. U Indus daryo tizimidan suv taqsimoti bo'yicha batafsil mexanizmni belgilab bergan, shuningdek, nizolarni texnik va diplomatik kanallar orqali hal qilish tartibini ham o'z ichiga olgan. Bu model texnik hamkorlik va doimiy muloqot transchegaraviy resurslarni tinch va adolatli boshqarishga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi.

Diplomatik vositalar ekologik hamkorlik shartnomalari, ikki yoki ko'p tomonlama komissiyalar tuzish, qo'shma monitoring tizimlarini yaratish shaklida ham bo'lishi mumkin. Bunday institutlar nizolarni oldini olish, erta ogohlantirish, ma'lumot almashish va ekologik muhofaza choralari muvofiqlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq diplomatik vositalarning samaradorligi ko'pincha o'zaro ishonch va doimiy hamkorlikka bog'liq bo'lib, siyosiy beqarorlik davrida ular zaiflashishi mumkin.

Arbitraj mexanizmlari. Arbitraj sud jarayonlariga muqobil bo'lib, nizolarni hal qilish uchun davlatlarga neytral maydon taqdim etadi. U tartibli, ammo moslashuvchan jarayon bo'lib, ekologik nizolar uchun ayniqsa qulaydir. Sababi, arbitraj qaror qabul qilish jarayoniga ilmiy va texnik ekspertizani kiritish imkonini beradi. Shuningdek, u protsessual moslashuvchanlik va maxfiylikni ta'minlaydi, bu esa davlatlarni ochiq sudlarga qaraganda ko'proq ishtirok etishga undashi mumkin.

Bu kontekstda muhim ish — Janubiy Xitoy dengizi arbitraji (Filippin va Xitoy), PCA ishi №2013-19.[10] Asosiy nizo hududiy da'volarga oid bo'lsa-da, tribunal muhim ekologik masalalarni ham ko'rib chiqdi. Xususan, Xitoy keng ko'lamli yer qaytarish va sun'iy orollar qurish orqali marjon riflari qaytarib bo'lmaydigan zarar yetkazganini aniqladi. Tribunal Xitoyning BMT Dengiz huquqi to'g'risidagi konvensiyasi (UNCLOS) [11] bo'yicha dengiz muhitini muhofaza qilish majburiyatlarini buzganini e'tirof etdi.

Arbitraj qarorlari majburiy kuchga ega bo'lsa-da, agar javobgar davlat ularni bajarishni rad etsa, ijro muammoli bo'lib qoladi. Shuning uchun transchegaraviy ekologik zararlarni hal etishda arbitrajning samaradorligi nafaqat huquqiy asosga, balki siyosiy imkoniyat va xalqaro bosimga ham bog'liq.

Sud vositalari (Xalqaro sud va mintaqaviy sudlar). Xalqaro sud (ICJ) BMTning asosiy sud organi bo'lib, transchegaraviy ekologik zarar bilan bog'liq davlatlar o'rtasidagi nizolarni ko'rib chiqishda muhim rol o'ynaydi. Uning qarorlari faqat

rozilik bildirgan davlatlarga tatbiq etilsa-da, katta huquqiy ta'sir kuchiga ega va xalqaro ekologik sud amaliyotini rivojlantirishga yordam beradi.

Gabčíkovo-Nagymaros loyihasi (Vengriya va Slovakiya, 1997) [5] ishida ICJ Vengriyaning ekologik xavotirlar sababli to'g'on loyihasini bir tomonlama to'xtatishini ko'rib chiqdi. Sud iqtisodiy rivojlanish va ekologik muhofaza o'rtasida muvozanat zarurligini ta'kidladi hamda barqaror rivojlanish konsepsiyasini yo'l-yo'riq prinsipi sifatida tan oldi. Bu qaror davlat loyihalarida ekologik omillarning ahamiyati ortib borayotganini ko'rsatdi.

Nikaragua tomonidan chegarada amalga oshirilgan ayrim faoliyatlar (Kosta-Rika v. Nikaragua, 2015) [12] ishida ICJ Nikaraguani San-Xuan daryosi bo'yidagi botqoqlik va o'rmonlarga ekologik zarar yetkazganlikda aybdor deb topdi. Sud Nikaraguani Kosta-Rikaga ekologik zarar va tiklash xarajatlari uchun kompensatsiya to'lashga majbur qildi. Bu ekologik nizolarda javobgarlik bo'yicha muhim huquqiy pretsedent yaratdi. Urugvay daryosidagi pulp zavodlari (Argentina v. Urugvay, 2010) ishida [6] Sud protsessual majburiyatlarga e'tibor qaratdi, xususan, oldindan xabardor qilish va maslahatlashuv zarurligi hamda ekologik ta'sirni baholash (EIA) majburiyatini ta'kidladi. Ish davlatlar umumiy resurslar masalasida bir tomonlama harakat qilmasligi kerakligini ko'rsatdi.

Mintaqaviy inson huquqlari sudlari ham ekologik degradatsiyani asosiy huquqlar — hayot, sog'liq va madaniy yaxlitlik huquqlarining buzilishi bilan bog'lashda muhim rol o'ynagan. Masalan, Amerika Inson huquqlari sudi [13] mahalliy xalqlarning ekologik huquqlarini tan olib, davlatlar inson huquqlari huquqi doirasida ekotizimlarni himoya qilish bo'yicha majburiyatlarga ega ekanini e'tirof etgan.

IV. “MUHIM ZARAR”NI ANIQLASH VA O'LCHASH

Huquqiy mezonlar. “Muhim zarar” tushunchasi transchegaraviy ekologik javobgarlik tizimining markaziy qismidir. U davlat javobgarligi yuzaga keladigan chegarani belgilaydi. Xalqaro huquq komissiyasining Xavfli faoliyatlardan transchegaraviy zararlarning oldini olish bo'yicha loyihaviy qoidalari(2001) [14] ga ko'ra, “muhim zarar” — bu “aniqlash mumkin bo'lgan, ammo har doim ham jiddiy bo'lmagan” ta'sirlarni anglatadi.

Bunday ta'rif kontekstual moslashuvchanlikni ta'minlaydi, biroq uni talqin qilish va amalda qo'llashda qiyinchiliklar tug'diradi. Zarar muhim hisoblanishini aniqlashda sudlar odatda quyidagilarni hisobga oladi: zararining hajmi, davomiyligi, qaytarilishi mumkinligi, ta'sir ko'rgan ekotizimlarning sezgirligi, zarar ko'rgan jamoalar uchun ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar.

Biroq davlatlar ko‘pincha bu mezonlar bo‘yicha kelishmovchilikka ega bo‘ladi va baholash siyosiy hamda ilmiy noaniqliklardan ta’sirlanishi mumkin.

Dalillar bilan bog‘liq qiyinchiliklar. Transchegaraviy ekologik zarar bo‘yicha sabab va oqibatni isbotlash juda murakkab hisoblanadi. Ekologik o‘zaro ta’sirlarning murakkabligi, ifloslanish manbalarining ko‘pligi va sabab bilan oqibat o‘rtasidagi uzoq vaqt kechikishi huquqiy javobgarlikni aniqlashni qiyinlashtiradi. Bu daliliy qiyinchiliklar davlatlar o‘rtasida ilmiy va texnologik resurslarning teng taqsimlanmaganligi bilan yanada kuchayadi.

Deepwater Horizon [15] neft to‘kilishidan keyingi sud jarayonlarida iqtisodiy va ekologik zararni o‘lchash uchun ekspert xulosalari, ilg‘or modellashtirish usullari va masofadan zondlash ma’lumotlariga ko‘proq tayanildi. Bu ish ekologik sud jarayonlarida maxsus bilimlarning zarurligini ko‘rsatdi va huquqiy da’volarni qo‘llab-quvvatlashda texnologik innovatsiyalarning rolini yoritdi.

Sun‘iy yo‘ldosh tasvirlari, ekologik modellashtirish va katta ma’lumotlar tahlili kabi vositalar ekologik degradatsiyani hujjatlashtirish imkoniyatini yaxshilagan bo‘lsa-da, ko‘plab sud organlari bunday murakkab dalillarni baholash uchun yetarli imkoniyatlarga ega emas. Bu nomutanosiblik real holatlarda huquqiy vositalarning samaradorligini cheklaydi.

V. UMUMIY RESURLAR VA MIGRATIONS TURLAR

Umumiy ekotizimlarni huquqiy himoya qilish. Transchegaraviy ekologik zarar ko‘pincha umumiy tabiiy resurslarga ta’sir qiladi. Bunga daryolar, suv qatlamlari (akviferlar), o‘rmonlar va havo bo‘shlig‘i kiradi. Bunday ekotizimlar xalqaro huquqiy prinsiplarga asoslangan hamkorlikda boshqarishni talab qiladi.

Asosiy hujjatlardan biri — 1997-yil BMTning Xalqaro suv yo‘llaridan navigatsiyaga aloqasi bo‘lmagan foydalanish to‘g‘risidagi konvensiyasi [16] bo‘lib, u adolatli foydalanish va muhim zararlarning oldini olish majburiyatini ta’kidlaydi. Shuningdek, 1992-yilgi Xelsinki konvensiyasi (Transchegaraviy suv yo‘llari bo‘yicha) [17] ma’lumot almashish, qo‘shma monitoring va muvofiqlashtirilgan javob strategiyalarini targ‘ib qiladi.

Bu shartnomalar davlatlarni butun havza yoki ekotizim miqyosida ekologik muhofaza yondashuvlarini qabul qilishga undaydi. Migratsion turlar va kollektiv javobgarlik.

Kitlar, toshbaqalar va qushlar kabi migratsion turlar muntazam ravishda milliy chegaralarni kesib o‘tadi, bu esa ko‘p tomonlama muhofaza choralarini talab qiladi. Migratsion turlar to‘g‘risidagi konvensiya (CMS, 1979) [18] davlatlarni tadqiqot,

yashash muhitini muhofaza qilish va xavflarni kamaytirish bo'yicha hamkorlikka chaqiradi.

Antarktidadagi kit ovlash ishi (Avstraliya va Yaponiya: Yangi Zelandiya ishtirokchi sifatida, 2014)da Xalqaro sud (ICJ) Yaponiyaning kit ovlash dasturi Kit ovlashni tartibga solish bo'yicha xalqaro konvensiyaga muvofiq "ilmiy tadqiqot" sifatida tasniflanmasligini aniqladi va uni xalqaro majburiyatlarni buzgan deb topdi.

[19] Bu ish o'z-o'zini tartibga solish asosidagi muhofaza choralarining yetarli emasligini va kuchliroq ijro mexanizmlariga ehtiyoj borligini ko'rsatdi. Migratsion turlarning harakatchanligi an'anaviy hududiy suverenitet tushunchalariga qarshi turadi va umumiy ekologik javobgarlikni hal qilish uchun mintaqaviy harakat rejalarini va moslashuvchan huquqiy vositalarni ishlab chiqish zarurligini ta'kidlaydi.

VI. MUAMMOLAR VA TAKLIFLAR

Huquqiy tizimlardagi bo'shliqlar. Ko'plab xalqaro shartnomalarda majburiy nizolarni hal qilish mexanizmlari mavjud emas. "Muhim zarar" tushunchasining noaniq ta'riflari uni izchil qo'llashni qiyinlashtiradi. Majburiy ijro mexanizmlari juda zaif.

Islohot takliflari. Majburiy yurisdiksiyaga ega Xalqaro ekologik sudni tashkil etish. Transchegaraviy zarar bo'yicha yagona shartnoma ishlab chiqish, unda yumshoq huquq va davlat amaliyotini birlashtirish. Ekologik ehtiyotkorlik (due diligence) bo'yicha minimal global standartlar yaratish.

Rioya qilish mexanizmini kuchaytirish. Innovatsion rioya mexanizmlariga quyidagilar kiradi: O'zaro baholash tizimlari (masalan, Parij kelishuvi shaffoflik mexanizmi); Ekologik ko'rsatkichlarga bog'langan savdo sanksiyalari; fuqarolik da'volari va transmilliy jamoatchilik manfaatlari bo'yicha sud jarayonlari

XULOSA

Transchegaraviy ekologik zarar xalqaro huquqda eng dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Ekologik degradatsiya tezlashib, ekotizimlar siyosiy chegaralardan oshib o'tayotgan bir paytda, izchil huquqiy javoblarga ehtiyoj yanada ortmoqda. Xalqaro odat huquqi prinsiplari, shartnoma huquqi va xalqaro sud amaliyoti asosiy vositalarni taqdim etsa-da, ijro, standartlar va ilmiy integratsiya sohalarida sezilarli bo'shliqlar mavjud.

Keng qamrovli strategiya quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak: huquqiy mezonlarni aniqlashtirish; xalqaro va mintaqaviy sud organlarini kuchaytirish;

ilm-fanni huquqiy talqinlarga integratsiya qilish. Eng asosiysi, transchegaraviy kontekstda ekologik muhofaza suverenitetga asoslangan paradigmalardan hamkorlikka, ekotizimga asoslangan boshqaruvga o'tishni talab qiladi. Bu boshqaruv adolat, barqarorlik va hisobdorlik prinsiplariga tayangan bo'lishi lozim.

IQTIBOSLAR/CHOCKII/REFERENCES

1. Declaration of the United Nations Conference on Human Environment Adopted by the United Nations Conference on Human Environment, Stockholm, 1972 https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml
2. Rio de Janeiro Declaration on Environment and Development Adopted by the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992 https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
3. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001 https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf
4. Trail smelter case (United States, Canada) https://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf
5. Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia) <https://www.icj-cij.org/case/92>
6. Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay) <https://www.icj-cij.org/case/135>
7. Soft law https://en.wikipedia.org/wiki/Soft_law
8. UNEP – UN Environment Programme <https://www.unep.org/>
9. Indus Waters Treaty https://en.wikipedia.org/wiki/Indus_Waters_Treaty
10. PCA Case N° 2013-19 <https://www.pcacases.com/web/sendAttach/2579>
11. United Nations Convention on the Law of the Sea https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
12. Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua) <https://www.icj-cij.org/case/150>
13. Inter-American Court of Human Rights <https://corteidh.or.cr/index.cfm?lang=en>
14. Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_7_2001.pdf
15. Deepwater Horizon https://en.wikipedia.org/wiki/Deepwater_Horizon
16. Convention on the Law of the Non-navigational Uses of International Watercourses 1997 https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_3_1997.pdf
17. The Helsinki Convention <https://helcom.fi/about-us/convention/>
18. Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals <https://www.cms.int/>
19. Whaling in the Antarctic (Australia v. Japan: New Zealand intervening) <https://www.icj-cij.org/case/148>